

Takrat ko partizanov še ni bilo

DR. TATJANA SREBOT REJEC, upokojena profesorica, žena tigrovca

DARKA ZVONAR PREDAN

Upokojena profesorica angleščine na ljubljanski pedagoški akademiji dr. Tatjana Srebot Rejec, ki se bliža 90. letu, je odlična poznavalka zgodovine Tigra, ilegalne organizacije Trst, Istra, Gorica, Reka, ki se je med letoma 1927 in 1941 borila za priključitev okupiranih zahodnih slovenskih ozemelj matični domovini in bila po vojni pod komunistično oblastjo skoraj povsem prezrta. Po osamosvojitvi Slovenije je Rejčeva sodelovala pri publikacijah o Tigru, med drugim pri zborniku ob stoletnici rojstva vodilnega tigrovca Alberta Rejca (1899–1976), še prej je uredila Pričevanja o Tigru (Slovenska matica 1995). V svojem delu Partija in tigrovci je popisala, kako so komunistični voditelji med vojno ukazali likvidacijo vplivnih tigrovcev in se po vojni trudili za izbris Tigra iz zgodovine. O marsičem je bila poučena iz prve roke, saj je bila od leta 1962 poročena z Albertom Rejcem. Iz svojega otroštva za Bežigradom, kjer živi v hiši svojih staršev še danes, se spominja tudi Danila Zelena, ki je imel v soseščini v družinski hiši očeta trgovca kot visokošolec podstrešno sobico, v kateri so ga v strogi ilegali obiskovali tigrovski tovariši. Danilo, ki ga je, vsaj po nedavnem pričevanju izdajalčevega sina, izdal predvojni komunist, kasnejši komandant partizanske Ribniške čete, je 13. maja 1941 v spopadu z Italijani na Mali gori nad Ribnico postal prva slovenska žrtev boja proti okupatorju. Civilnodružbeno Gibanje 13. maj si zdaj prizadeva, da bi ta dan postal državni praznik.

Prof. Rejčeva, kako ste spoznali 27 let starejšega Alberta Rejca?

"Najprej naj poudarim, da je bila po njegovih besedah moja mladost zanj velika psihološka ovira, pač pa sem ga, tako je razložil, privlačila kot tip. Poročila sva se šele 1962., prvič pa sem ga videla, ko sem se po diplomi na ljubljanski filozofski fakulteti iz angleščine in slavistike leta 1949 zaposlila na primorskem

oddelku Inštituta za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani. Tam je bil šef dr. Lavo Čermelj, njegov pomočnik pa Albert Rejec, ki je bil zame vseh sedem let mojega službovanja na inštitutu 'tovariš Rejec'. Čermelj se je iz svoje male pisarne rad prihajal pogovarjat z Rejcem v najino večjo, jaz pa sem ju poslušala. Na Inštitut je prihajalo veliko Primorcev, beguncev v Jugoslavijo iz časa med obema vojnama, pa tudi ljudje iz Trsta, Gorice, Kanalske doline, Beneške Slovenije, nikoli iz Režije. Rejec je bil družabno in politično okreten, Čermelj manj, bil je bolj fizik, znanstvenik. Oba gospoda sta mi zaupala. To so bili hudi časi, Udba je bila povsod. Rejec je kmalu pogruntal, da z njo nimam zvez ..."

Najbrž si je oddahnil?

"Rejec ni bil gostobeseden, kar je mislil povedati, je povedal, česar ni mislil, ni povedal nikoli. Nikdar mu ni nič ušlo in ta lastnost je pri ilegalnem delu seveda zelo pomembna. Pri Tigru je vsakdo vedel, kolikor je moral vedeti za svoje delo, vsi so bili povezani prostovoljno, nihče ni nikogar v nič silil, tudi ni mogel, ker ni imel oblasti in ne finančnega profita. Ti ljudje so bili vsi absolutni idealisti, veliki domoljubi, pripravljeni na žrtvovanje. Tudi Berti, tako so ga klicali prijatelji, je za ideale žrtvoval svoja najboljša moška leta, a ni nikdar potarnal, da mu je žal. Bil je edini, ki je v Tigru deloval od začetka do konca njegovega obstoja. Obžaloval pa je, da ni smel po vojni delati za svojo Primorsko, saj je poznal vse vodilne italijanske antifasiste v Parizu in bi lahko za našo manjšino v Italiji na osnovi teh zvez po vojni marsikaj izposloval. Sploh je bilo v tem pogledu veliko neizkoriščenega kapitala. Če ne bi bili tako zelo levo usmerjeni, do Zahoda tako sovražni, bi lahko po vojni dobili več, Trsta verjetno ne, Gorico pa, a kaj, ko smo se naslanjali samo na Ruse in povsem ignorirali zavezništvo z Angleži in Zahodom."

Pojdiva k začetkom Tigra. Kako je nastal?

"Predvsem je pomembno zakaj. Leta 1920 je z rapalsko mirovno pogodbo med novonastalo Jugoslavijo in Italijo po koncu prve svetovne vojne Italiji pripadla vsa Primorska, celotno ozemlje, ki je bilo razen narodnostno mešanih Trsta in Gorice strnjeno slovensko, pa Istra z Reko, kvarnerski otoki in Zadar, torej ozemlje, ki je bilo naseljeno s Hrvati in z močno italijansko manjšino v mestih. Kanalska dolina s Trbižem je že prej, s saintgermainsko pogodbo, pripadla Italiji, tako da je prišlo pod njo skoraj pol milijona Slovencev in Hrvatov. Italijani že prej niso bili narodnostno strpní, pod fašizmom pa so načrtno skušali zatreti vse in odpraviti slovenščino iz javnosti. Začeli so pri šolah, prepovedali so slovenske prosvetne organizacije, kulturno življenje, gospodarske ustanove, politične stranke, slovensko časopisje ..."

Kje je dočakal Rejec leta 1922 Mussolinijev pohod na Rim?

"Prav v Rimu, kjer je imel nekaj mesecev, do nastopa fašizma, kar dobro službo, bil je prevajalec za slovenski, nemški in italijanski jezik na najvišjem rimskem sodišču. Tolmač je bil že prej na podprefekturi v Tolminu, ko je namreč po koncu prve svetovne vojne videl, da bodo Italijani ostali tam, se je začel učiti italijansko, in to kar iz 'šund romanov'. Sploh je bil za jezike nardarjen. Nemško je znal iz šole, pod Avstrijo je obiskoval slovensko državno gimnazijo v Gorici. Ko so zaradi soške fronte Gorico evakuirali, je njegova mama posredovala pri škofu Sedeju, da je potem obiskoval šentviško škofijsko gimnazijo v Ljubljani. Zaradi železne discipline se tam ni dobro počutil, pa še stradal je. Kmečki fantje z Gorenjskega so dobivali hrano od doma, on pa nič, saj so morali njegovi zaradi soške fronte zapustiti pravkar zgrajeno novo hišo v Tolminu, postali so begunci v Baški grapi, brez vsega."

V Ljubljani je Rejec tako oslabeled, da ga niso potrdili za vojaka v avstrijski vojski. Oče, ki je bil na fronti in je kot najboljši in garaški kovač že pred vojno prebolel nekaj pljučnic, je med vojno zbolel in umrl. Po vojni so se Rejčevi, mama, sestre in osem let mlajši brat Maks, brez očeta in brez služka vrnili v na pol razrušeno hišo."

Tako se je Berti moral zaposliti?

"Čim prej je moral do kruha, najprej je bil torej na podprefekturi v Tolminu, ta čas je bil vpisan na pravno fakulteto v Padovi, potem pa v Rimu. Ko so fašisti prevzeli oblast, je bil udeležen na antifašistični strani in je ostal brez službe. Potem se je preživljal s prihranki in inštrukcijami, sodeloval je z Edinostjo, časopisom in liberalno politično stranko enakega imena, v Rimu je imel stike z njenimi političnimi zastopniki, saj so Slovenci tedaj še bili zastopani v rimskem parlamentu. Ko je zbolel za tuberkulozo, se je vrnil v Tolmin in se zdravil doma, ta čas je izrabil za učenje angleščine in francoščine, družino pa je vzdrževala sestra Mici, izvrstna šivilja, pomagala ji je sestra Ivanka, tretja sestra Vida pa je imela v mladosti tifus, ki je pustil posledice na njenem zdravju. Josip Vilfan, predsednik Edinosti, liberalne stranke Edinost, ki je imela sedež v Trstu, je Rejca potem sprejel v službo političnega tajnika za Goriško, poleg tega je bil še dopisnik, odgovoren za goriško stran tržaškega časopisa Edinost. V letih 1927 in 1928 je imel četico mladih sodelavcev študentov, ki so tekali po deželi in zbirali novice za to stran, izdajali so tudi tednik Novice, pomagali so pri goriški Zvezi prosvetnih društev, ki jo je vodil Zorko Jelinčič, delali tudi za Tigr ..."

In imeli veliko privržencev?

"Povsod so imeli poverjenike, zaupnike, raznašali so letake, slovenske knjige, pisma, širili protifašistično propagando vse do Postojne in Ilirske Bistrice ... Italijani so skušali na vseh področjih odpraviti slovenščino, celo imena so spreminjali Slovincem, po vseh javnih prostorih je visel napis 'Tukaj se govori italijansko'. Naravno je bilo, da so se ogorčeni ljudje začeli upirati, in to vsi, ne glede na leta, politično prepričanje in izobrazbo. Val ogorčenja je zajel vso Primorsko. Slovenski politiki so iskali poti in načine, da bi vsaj omilili nasilno italijanizacijo, brez uspeha. Med ljudmi pa je zavrelo, vso mladino so ti ukrepi skrajno razburili."

Kdo vse so bili Tigrovi vodilni možje?

"Na Goriškem sta bila vodilna tajnik liberalne Zveze prosvetnih društev, študent filozofije Zorko Jelinčič, in tajnik goriške podružnice političnega društva Edinost Albert Rejec. Enako so se organizirali pod vodstvom vodilnih prosvetnih funkcionarjev tudi Tržičani. Poleti 1927 so se v Gorici v zgornji sobi gostilne Pri Maksu sestali Jelinčič, Rejec, Avgust Sfiligoj in Josip Gruden, ta sestanek se šteje za dan ustanovitve goriškega Tigra, čeprav so delovali že prej. Imena Tigr niso pogosto uporabljali, na splošno so govorili kar o organizaciji. Neko nedeljo v zgodnji jeseni 1927, točen datum ni znan, sta se Jelinčič in Rejec na nekem travniku na vrhu Nanosa sestala z mladinskimi funkcionarji iz Trsta Jožetom Deklevo, Dorčem Sardočem, Andrejem Šavlijem in Jožetom Vadjalom, ki je zastopal Pivko, da bi koordinirali delo. Med drugim so sprejeli sklepe, da je organizacija tajna in mora delovati skrajno konspirativno, demonstrativno naj se nastopa proti poitalijančevanju slovenskih otrok v italijanskih šolah,

ljudje naj svoje ogorčenje izrazijo s požigom šol in otroških vrtcev, ampak ponoči, ko so prazni, da ne bo žrtev. Izdajali so slovenske učbenike in jih zastonj delili po družinah, da so se učile slovensko. Na Nanosu so sklenili, da bodo izdajali tudi časopis, Svoboda je potem res izhajala vse do leta 1941."

Kaj pa Tigrove oborožene akcije? Nekateri zaradi njih še danes razglašajo organizacijo za teroristično.

"Res je, da so na Mussolinija večkrat poskušali atentat, najbolj resno leta 1938 v Kobaridu, a do njega ni prišlo, atentator si je zadnji hip premislil, ker ne bi ubil samo Mussolinija in sebe, ampak tudi polno otrok. Berti mi je o tem govoril in bil zadovoljen, da ni prišlo do atentata. Moram pa ovreči prepričanje, razširjeno kot kakšna babja vera, da se atentat ni zgodil zaradi posredovanja Angležev. To ni res. Tigrovci so začeli z Angleži sodelovati po izbruhu vojne v Evropi, torej septembra 1939. Prej ne. Bili so neodvisna, nestrankarska, ilegalna organizacija, ki se je borila proti poitalijančevanju Slovencev in Hrvatov. Ni ji šlo za oblast, v njej pa so bili člani različnih političnih strank in prepričanj. Vedeli so, da lahko pride do prevrata samo z vojno ali umorom Mussolinija, zato so po svoje komaj čakali, da bo vojna, po drugi strani pa je Rejec zelo pazil, da ni bilo nobenega napada na kogarkoli v Jugoslaviji, dokler ni ta vstopila v vojno. Niso bili anarhisti, ampak ljudje, ki so hoteli znova vzpostaviti pravila civilizacije, osnovnih človekovih pravic, ki so jim pripadale po božjih in človeških zakonih, konkretno do uporabe maternega jezika in demokratičnega razvoja na vseh področjih. Ker so videli in vedeli, da je vse to pod vladavino fašizma neuresničljivo, so bili iredentisti, želeli so priključitev k Sloveniji, ki je bila tedaj del Jugoslavije. Za dosego pravičnih, legitimnih ciljev so se posluževali ilegalnih sredstev, ker legalnih ni bilo več. Pri tem so se čutili povsem avtonomni, odgovorni samo svoji vesti in svojemu narodu."

Kakšen je bil odnos Tigra s komunistično partijo?

"Italijanska komunistična partija in slovenska sekcija sta bili v tistem času proti nasilnim metodam. V Tigru pa ne oziroma je bilo to odvisno od posameznika. V Tigru ni nihče nikogar ustrahoval, to ni bila Udba. Za Rejca in Jelinčiča vem, da nista nikoli streljala. Streljala sta Černač in Zelen, na posebno zagrizene fašiste, na katere pa ju je opozorila skupina Tržičanov, kasnejših bazoviških žrtev. Tržičani, ki so se zbrali z Goričani na Nanosu, so bili namreč po letu dni vsi ali konfinirani ali pa so zbežali v Jugoslavijo, tako da je v Trstu nastopila nova ekipa, Ferdo Bidovec, Zvonimir Miloš, Franc Marušič, Alojz Valenčič, vsi kasneje, leta 1930, obsojeni na smrt na prvem tržaškem procesu in ustreljeni pri Bazovici. Po Bazovici tigrovci niso več streljali na fašiste, da se izognejo žrtvovanju svojih ljudi. Tigr je imel svoj sedež na domačih tleh do leta 1929, Italijani so namreč potrebovali nekaj časa, da so ugotovili obstoj ilegalne organizacije, katere člani so se zbirali v naravi, zunaj naselij in dosega italijanske policije."

Duša oziroma motor pa sta bila Jelinčič in Rejec?

"Na Goriškem zagotovo. Največji vpliv na mladino je imel kot najboljši govornik, bojevit in brezkompromisen, Zorko Jelinčič. Po drugi strani pa je bil, to mi je povedal dr. Čermelj, z oblastmi neroden, ovi-

Partija je tigrovce ignorirala. Tudi Bertiju ni dovolila, da bi pisal o Tigru

ralo ga je že to, da ni znal dobro italijansko. Rejec je bil v ravnanju z Italijani bolj okreten, ne le zaradi jezika, v Rimu je dodobra spoznal tudi italijansko mentaliteto. Zanimivo je mnenje goriške policije o njegovem javnem delovanju, dokler je še bival v Gorici in v prvih letih njegovih protiitalijanskih aktivnosti v Jugoslaviji. Dokument je odkrila Milica Kacin Wohinz, ki je bila po letu 1945 zadolžena za raziskovanje Tigra po italijanskih arhivih. Seveda pa tega ni niti mimogrede omenila v svojem glavnem delu Prvi antifašizem v Evropi, pa tudi ne v Primorskem uporu fašizmu 1920–1941. Če želite, vam ga v prevodu preberem."

Prosim.

"Rejec, je zapisano v izborni italijanščini, 'je eden najvidnejših predstavnikov slovenskega liberalnega gibanja v deželi. Ves se posveča politiki in časnikarstvu, že nekaj let je zanemarjal študij. Približno pet let je tajnik pokrajinskega odbora Edinost v Gorici. Upravlja slovensko liberalno gibanje v tej pokrajini pod vodstvom odvetnikov Karla Podgornika in Franca Gabrščka, ki sta predsednik in podpredsednik omenjenega gibanja. Na splošno ima zdravo moralno držo, ni bil nikdar obsojen, je inteligenčen in aktiven, deležen velikega ugleda v tujerodnem okolju, je pogumen nasprotnik, a hkrati previden, tako da se ni nikdar obnašal uporniško, temveč se je vedno pokazal spoštljiv do zakonov in pokoren oblastem. Znan je po svojem nepopustljivem nasprotovanju Italiji in je dejaven v širjenju slovenskega iredentizma v Julijski krajini. Je inteligenčen, z zadostno stopnjo omike, saj je obiskoval srednje šole v Gorici in začel študij prava na Kraljevi univerzi v Rimu. Med svojim bivanjem v Kraljevini se je aktivno udeleževal v protiitalijanski propagandi skupaj z najbolj zagrizenimi filozofskimi elementi tega območja. Od leta 1923 do 1928 je bil tajnik pokrajinskega odbora slovenskega liberalnega društva Edinost za Goriško in goriški dopisnik časnika Edinost, propagandnega glasila istoimenskega društva, ki je izhajalo v Trstu."

Je Rejec preživel, drugače kot mnogi tigrovci, tudi zaradi svojega diplomatskega talenta?

"Bil je res diplomat po naravi in je to sposobnost še gojil. On je vedel, kaj delajo drugi, o njem pa nihče ni vedel, kaj dela, tako da tudi tisti nesrečni tigrovci, ki so jih Italijani zasliševali s pošastnimi metodami, jih fizično in psihično mučili, o njem niso mogli nič povedati."

Preživel pa je tudi povojni komunistični zapor?

"Ostal je živ, ker so ga zasliševali v Beogradu, ne doma. Tam do vsega tega dogajanja niso imeli čustvenega odnosa, pa tudi streljali niso tako hitro. Ampak predvsem je k preživetju pripomogla Bertijeva diplomatska narava. Je pa prišel iz beograjske ječe psihično na psu."

Najprej je treba povedati, kako je sploh prišel do Beograda.

"Leta 1928 so Italijani odkrili skrivni kanal v Baški grapi, od koder je potekala izmenjava novic in tiska med tigrovci v Italiji in zavednimi Slovenci v Jugoslaviji. Italijani so pogruntali, da za vsem tem tiči Rejec, zato so ga začeli loviti, da ga zaslišijo. Od pozne jeseni se je skrival, najprej v Vipavski dolini, potem po Brdih. Ker se hajka ni podela, je videl, da mu ne preostane drugega, kot da se bodisi pusti ujeti bodisi zbeži. V Ljubljano se je umaknil po dogovoru z Jelinči-

čem. Ta se je julija 1928 ponesrečil in obležal z nalomljeno hrbtnico, ker ni mogel nikamor, ga Italijani niso več stražili. Potem se mu je stanje izboljšalo in v hudi zimi januarja 1929 sta se Jelinčič in Rejec sestala pri Volčji Dragi, kamor je Jelinčič ponoči prišepal iz Gorice, Rejec pa iz Brd. Takrat sta se zadnjič videla in sklenila, da bo Rejec zbežal. Pri Jelinčiču, ki se je malo zatem poročil, saj je njegovo dekle pričakovalo otroka, je bilo namreč samo vprašanje časa, kdaj ga bodo aretirali, in če bi se pustil ujeti še Rejec, bi bilo Tigra konec."

Zato je prebegnil v Jugoslavijo?

"Jelinčiča so marca 1930 aretirali in od takrat je bilo njegovega sodelovanja s Tigrom konec, Rejec pa je šel prek meje v Ljubljano, v zimi stoletja, pri več kot 25 stopinjah minusa, ko ni bila velika nevarnost, da bi ga Italijani lovili, lahko pa bi seveda s svojima spremljevalcema vred zmrznili. V Ljubljani se je naslonil na jugoslovansko matico, po bazoviških aretacijah pa so se italijanske oblasti pritožile pri jugoslovanskih in zahtevale, da se Rejec umakne z mejnega območja. Treba je poudariti, da je bila organizacija Tigr ilegalna tudi v Sloveniji, saj je imela Jugoslavija z Italijo normalne diplomatske stike in je bilo nemogoče, da bi proti njej nastopali sovražno. Zato Rejec tudi ni imel jugoslovanskega državljanstva, dobil ga je šele po vojni, po letu 1949, a ni bil nič navdušen, bil je navajen, da je svoboden. Šele ko so mu rekli, da bo drugače ob pokojnino, si ga je uredil."

Nazaj v predvojni čas. Ker se je Rejec moral umakniti z meje, je odšel v Beograd?

"V Beogradu je živel skoraj deset let, ampak je bil vsak mesec v Ljubljani, pri prijateljih, hodil je na mejo in čez."

Kaj pa lahko rečete o Rejčevem beograjskem življenju?

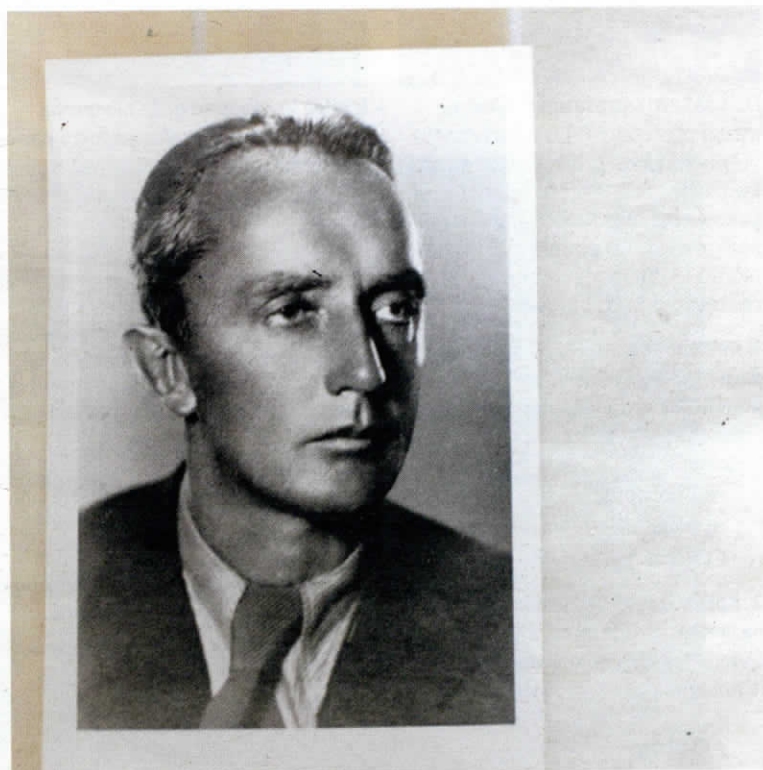
"V Jugoslaviji je Berti živel na pol ilegalno, izogibal se je Primorcem, ker so bili med njimi tudi vohuni. V Beogradu je postal pod ilegalnim imenom Mladen – le formalno, za kritje, dejansko se je ukvarjal samo s Tigrom – tajnik legalnega društva jugoslovanskih emigrantov iz Italije, Slovencev in Hrvatov, katerega predsednik je bil dr. Ivan Marija Čok. Vsi kasnejši raziskovalci so dr. Čoka povezovali s Tigrom, kar je še ena babja vera, ki ne drži. Seveda sta se Rejec in Čok pogosto videvala, toda Berti ni Čoku Tigra nikoli omenjal, kar je nekaterim tako težko razumeti. Jasno, bili so simpatizerji Tigra, ki so jih, tako je to formuliral Rejec, tigrovci prosili za kakšno uslugo, ampak ne da bi naprošeni natanko vedeli, za kaj gre. Italijani in Nemci so seveda povezovali to emigrantsko društvo s Tigrom, Rejec pa je bil na črnem seznamu zaradi atentatov na Koroškem."

Kako je bil povezan z njimi?

"Izpeljani so bili z angleškim smodnikom, prinesenim iz Beograda."

Tam se je Rejec povezal z Angleži?

"Ko je izbruhnila druga svetovna vojna, jeseni leta 1939, ne prej. Angleški diplomati so tihotapili smodnik v diplomatskih kovčkih iz Grčije v Beograd. Brala sem angleške vire in lahko rečem, da so bili leta 1939 Angleži goli in bosi, nepripravljeni za vojno, zato so tudi pri Münchenskem sporazumu, s katerim si je nacistična Nemčija prisvojila del Českoslovaške, popustili. Samo Intelligence Service, ki pa je bil izrazito vohunski, ne akcijski, je deloval. Ko je vojna izbruhnila, so bili Slovenci prvi, ki so se povežali z Angleži, Tigr je to naredil, ko

↑ ← Iz družinskega albuma zakoncev Rejec (Tit Košir)

↑ Za Tigr je dal svoja najboljša moška leta. (Tit Košir)

← Sprehod skozi družinske in tigrovske spomine (Tit Košir)

ni bilo še nikogar drugega. Na Balkanu je že potekala tiha vojna med Nemci in Angleži, v Zagrebu so Nemci umorili pripadnika Intelligence Servicea, in to tako, da je bilo videti kot samomor, vse to je Rejec doživljal. Angleži so mu v Beogradu konspirativno izročali smodnik v diplomatskih kovčkih, on ali Zelen ali Godnič, ki sta prišla v Beograd, pa so ga na skrivaj prenašali z vlakom v Ljubljano. Tja je potem ponavadi prišel ponj Ferdo Kravanja z Jesenic, tigrovec in kasneje partizan, o katerem sem prepričana, in sem to tudi dokazala, da so ga ubili njegovi ..."

Ne edinega. Partizani so ubili tudi Bertijevega brata, tigrovca in partizana Maksa Rejca.
"Že poleti 1943. Pa tudi Toneta Majnika."

Zakaj te likvidacije?

"Iz strahu, da po vojni ne bi vplivali na ljudi, saj se ni vedelo, ali bodo Angleži prišli po 'škornju' navzgor in zasedli Primorsko. Zato so partizani tako pohiteli v Trst, bila je časovna dirka, šlo je za oblast in za to, pod čigav vpliv bo prišlo to ozemlje, pod zahodni ali ruski. Kajti na Jalti so se zavezniki dogovorili za delitev pol-pol, le da se potem tega niso držali. Angleži in Francozi so besedo požrli, saj vemo, kaj je Churchill rekel svojemu kolegu: 'Boste vi živeli v Jugoslaviji? Ne. Jaz tudi ne.'"

Kako je Rejec preživel vojno in se po osvoboditvi znašel v Udbinih oziroma Ozninih rokah?

"1941. so Angleži, ki so bežali iz Be-

ograda, hoteli, da gre Berti z njimi, in dr. Čok je bil zelo razočaran, ker ni hotel. To je bila Bertijeva Bazovica, prepričan je bil, da bosta Italija in Nemčija propadli in da bo potem lahko šel v Slovenijo, da res kaj naredi. Takrat nihče ni vedel, da bodo na oblasti komunisti, še oni sami ne. Med vojno se je Berti, ki so ga bile same zveze, najprej skrival po Beogradu. Ko je izvedel, da ga iščejo Nemci, ga je vzela k sebi Slovenka Ela Grad, doma z Bleda, ki je v Beogradu službovala po raznih pisarnah. Bila je velika antifašistka, imela je zveze s češkimi begunci in bila tako drzna, da jo je Berti svaril. Ko so jo ujeli gestapovci, je moral Berti, za katerim je bila razpisana tiralica, zbežati. Sprva se je skrival pri prijatelju prof. Dominiku, ki je pod fašizmom pribežal v Beograd in se kot astronom zaposlil na tamkajšnjem inštitutu. Pri Dominiku, v drvarnici na dvorišču, je skril tudi večino od milijona dinarjev, ki so mu jih dali Angleži, ko so pred Nemci zbežali iz Beograda, po vojni je zanj povedal Udbi, ta je denar potem našla in videla, da govori resnico."

Je iskal stike s partizani?

"Partizanov takrat sploh še ni bilo. Zbežal je na jug Srbije, se skrival v Kuršumliji, tam pa poiskal zveze s partizani, komunistično partijo. S četniki se ni hotel povezovati, čeprav je bila južna Srbija četniška in je bilo tam malo partizanov. Nikoli ni bil za čaršijo, bila mu je zoprna, in o kralju Aleksandru je imel zelo slabo mnenje. Ko so mu

po osvoboditvi Beograda dovolili, da se vrne, se je prijavil kot prostovoljec na sremsko fronto in tam ga je prišla Ozna. Nekaj mesecev ga je zasliševala, najprej je bil v vojaškem zaporu, potem v navadni ječi, nato so ga peljali z zavezanimi očmi, tako da je mislil, da ga peljejo na strelišče, na neki kraj, kjer so bili roloji ves čas spuščeni. Čez čas je pogruntal, da je v neki izropani vili na Dedinju, jedel je iz pljuvalnika, ki ga je opral, kolikor se je dalo. Noč in dan so ga zasliševali in preverjali prav vse, kar je povedal. Izpustili so ga, ker je Ivan Regent, stari tržaški komunist, potrdil, da je leta 1936 Rejec kot zastopnik Tigra sklenil akcijski pakt s komunistično stranko Italije. To mu je rešilo življenje. Tudi Joža Vilfan se je v vlogi javnega tožilca v Beogradu, po mojem na posredovanje svojega očeta Josipa Vilfana, zavzel za Rejca. Potem so mu določili službo v Ljubljani, v tiskovnem uradu, da je vodil tujce. Znal je jezike, bil razgledan ..."

Kaj vse so mu beograjski zasliševalci hoteli naprtiti?

"Najbolj so ga spraševali o njegovih zvezah z Zahodom, vse drugo, kdo vse je bil v Tigru, kakšne zveze ima s Čokom in tržaškimi antifašisti, je bilo postranskega pomena."

V Ljubljani pa je potem vodil tujce?

"Razne kulturnike, politike, poslance, umetnike, Ruse, Čehe, Poljake, Francoze, Angleže, avstrijske komuniste, med njimi je bil tudi neki obsojenec na dachavskih procesih. O vsem, kar so se pogovar-

jali in s kom, je moral natančno poročati. To zanj ni bil problem, saj so ti ljudje, ki so bili v Sloveniji dan, dva in odšli, tudi vedeli, za kaj gre, huje bi bilo, če bi moral izdajati svoje. Meni je rekel, da se je natanko držal navodil in se ni nič vmešaval v njihove zadeve. Se mu je pa zgodilo, da je človeka peljal na postajo, pa ga je tam aretirala policija. Vedel sem, mi je kasneje pripovedoval, da tudi mene čaka to. Bil je ves nervozen, najbolj takrat, ko je vodil dachavca, in iskal je novo službo. Sama sem veliko kasneje, že po njegovi smrti, iz pisnih virov ugotovila, da je Miloš Bučar, visoki oznovec, v tistem času telefoniral v Tolmin, naj razmislijo o načrtu za Rejčev ugrabitev, ko bo prišel tja obiskat svoje. Imam vse črno na belem. Je pa tedaj srečal polno mladih fantov, tolmačev, zgodovinarjev, s katerimi se je lepo razumel. Za enega od njih sem pred kratkim prebrala, da je sodeloval z Udbo. Rejca pa je rešil Čermelj in ga vzel na Inštitut, tam potem z Udbo ni več imel opravka vsak dan kot prej, je pa seveda bdela nad vsem. Leta 1959 pa so oba, Čermelja in Rejca, na silo upokojili."

Leto poprej, junija 1958, je bila seja vrha slovenske partije, CK ZKS, sklicana, da bi enkrat za vselej rešili vprašanje Tigra. Na njej je komunistični vrh ponovil obtožbe o Tigrovem vohunstvu in miniranju partije, pri tem pa še posebej izpostavil Rejca. Kakšen je bil Bertijev pogled na povojni komunistični sistem?

"Sprejel ga je, kaj pa je hotel. Ko bo Tito umrl, bodo spremembe, ali na boljše ali na slabše, ne vem, ampak večno ta režim ne bo obstal, mi je rekel."

Je bil kaj razočaran, je imel občutek, da je partija izigrala tigrovce?

"Saj jih ni izigrala, ampak ignorirala. Tudi Bertiju ni dovolila, da bi pisal o Tigru."

Kaj je bil Berti po političnem prepričanju? Liberelec?

"Bil je predvsem narodnoobrambni delavec, službo pa je na Go-riškem imel pri liberalcih. Bil je versko vzgojen, iz verne družine, po poroki je z menoj hodil k maši in imel tudi cerkveni pogreb. Predvsem pa je bil demokrat in zagovornik večstrankarskega sistema."

Je bil za Jugoslavijo?

"Ne za beograjsko čaršijo, marveč za Jugoslavijo kot takrat najboljšo obliko, o kateri pa ni bil prepričan, da bo večna. Nasprotno. Prišlo bo do sprememb, tako da bomo nekoč samostojni, samo jaz tega ne bom doživel, ti pa morda boš, mi je rekel."

In ste res dočakali samostojno Slovenijo. Ste danes razočarani?

"V bistvu ne, zadovoljna sem, da se je to zgodilo, in to kljub vsemu, kar se dogaja."

Kaj pravite na pobudo, da bi postal 13. maj, dan napada na tigrovce na Mali gori, državni praznik?

"Bo, kakor bodo hoteli. Osebnost ne potrebujem ničesar več." •